

Mielen haaste

Petri Ylikoski

Ihmismieli on ollut alusta alkaen haaste yhteiskuntatieteille. Toisaalta yhteiskuntatieteet ovat pyrkineet korostamaan tutkimuskohteidensa ja -kysymyksiensä erillisyyttä psykologian kohteista. Johtoajatukseen on tällöin ollut, ettei yhteiskuntatieteitä voi palauttaa psykologiaan. Tätä voisi kutsua vaikkapa Émile Durkheimin haaveeksi, sillä juuri tämä motiivi oli tärkeä hänen muodostaessaan visiota sosiologiasta yhteiskuntatieteenä. Toisaalta yhteiskuntatieteet eivät ole käytännössä voineet kieltää mielen toimintaperiaatteiden merkitystä omille tutkimusaiheilleen. Tämä tulee oivasti esiin Sakin, Menardin ja Pirttilä-Backmanin kirjoittamasta luvusta, joka osoittaa, kuinka (durkheimiläisten) kollektiivisten representaatioiden tutkiminen on mahdotonta, jollei kiinnitetä huomiota yksilöiden kognitioon. Jos kulttuuri perustuu yhteisille representaatioille, täytyy kysyä, millaisten prosessien seurauksena ryhmän jäsenillä on tietystä aihepiiristä (suhteellisen) samanlaiset mentaaliset representaatiot ja kuinka nuo jaetut representaatiot syntyvät.

Yhteiskuntatieteelliset teoriat ovat ajoittain ottaneet lähtökohdakseen vahvoja oletuksia mielen toiminnasta. Valitettavasti näiden oletuksien taustalla olevat teoriat – olivat ne sitten yhteiskuntatieteilijöiden itsensä kehittämiä tai ulkopuolelta lainattuja – ovat useimmiten osoittautuneet kestäättömiksi. Esimerkeiksi tästä käyvät vaikkapa yritykset rakentaa yhteiskuntatieteitä behaviorismin tai psykoanalyttisen teorian perustalle. Monet yhteiskuntatieteilijät

suhtautuvatkin epäilevästi yrityksiin rakentaa psykologinen perusta yhteiskuntatieteille. Pettymykset opettavat varovaiseksi.

Tässä luvussa tarkastelen mieltä koskevien oletusten asemaa yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa. Aloitan kuvailemalla unelman mielestä vapaasta – tai mielettömästä – yhteiskuntatieteestä ja sen ongelmista. Siirryn sitten tarkastelemaan arkipsykologisen rationalisoinnin roolia yhteiskuntatieteissä. Suosiostaan huolimatta tämä käytäntö tarjoaa jokseenkin hataran pohjan inhimillisen käyttäytymisen syiden ymmärtämiselle. Valaistakseni tätä tilannetta kuvailen lyhyesti psykologista kaksoisprosessiteoriaa, joka tekee ymmärrettäväksi, miksi kaiken toiminnan rekonstruointi tietoiseksi ei anna oikeaa kuvaa mielen toiminnasta.

Kaksoisprosessiteoria, neurotiede tai evoluutiopsykologia eivät kuitenkaan ratkaise yhteiskuntatieteilijän mieleen liittyviä ongelmia. Väitänkin, että arkipsykologia pysyy yhteiskuntatieteiden tärkeänä välineenä vielä pitkään. Tämä ei ole ongelma, sillä vaikei arkipsykologia ole korjattavissa, se on korjattavissa. Yhteiskuntatieteilijöiden toivo onkin arkipsykologian käsitekehyksen vähittäisessä muokkaamisessa ja täydentämisessä. Tässä prosessissa tärkeällä sijalla on lisääntyvä ymmärrys arkipsykologisten selontekojen luonteesta ja siitä, kuinka ne muokkaavat inhimillistä toimijuutta. Päätän luvun kuvailemalla mielen haasteeseen vastaamisen edellyttämää monitieteisyyden haastetta: vain tekemällä yhteistyötä eri tieteenalojen välillä voimme ymmärtää mielen sosiaalisuuden.

UNELMA AUTONOMIASTA

Suosittu tapa ratkaista mielen ongelma on sulkea se yhteiskuntatieteellisen kysymyksenasettelun ulkopuolelle. Kuten Topi Miettisen ja kumppaneiden luku taloustieteen ”mielettömyydestä” osoittaa, ovat

taloustieteilijät olleet tässä poikkeuksellisen johdonmukaisia. He ovat keskittyneet tarkastelemaan yksilöiden valintojen seurauksia ja päättäneet, että valintoja ohjaavien preferenssien synnyn selittäminen on yksinkertaisesti jonkin muun tieteenalan tehtävä. Taloustieteilijät ovatkin päätyneet psykologisesti äärimmäisen ohueen preferenssin käsitteeseen, joka ei lakkaa herättämästä hämmennystä ulkopuolississa. Yksilön toiminnan selittäminen viittaamalla paljastettuihin preferensseihin tuntuu tyhjältä tai tautologiselta. Tämä ei kuitenkaan häiritse taloustieteilijää, sillä häntä ei kiinnosta *miksi* yksilö valintansa tekee, vaan *mitä seurauksia* yksilöiden valinnoilla on.

Taloustieteilijä uskoo tieteiden työnjakoon. Hänelle toimijoiden mieltymykset ja päämäärät ovat tutkimuksen empiirinen lähtökohta, ja hänen kannaltaan tilanne on sitä parempi, mitä vähemmän vaikeasti todennettavia oletuksia ihmismielen toiminnasta tämä lähtökohta edellyttää. Taustalla on halu välttää tilannetta, jossa taloustieteen kehittyminen olisi riippuvaista psykologian teorioista. Psykologian kehitys on ollut viimeisen sadan vuoden aikana hidasta ja täynnä takaiskuja, joten taloustieteilijän asenteen ymmärtää: taloudellisten ilmiöiden ymmärtäminen ei saa jäädä odottamaan psykologian läpimurtoja. Taloustieteilijät ovatkin kehittäneet tieteenalansa käsitteitä ja kysymyksenasetteluja tavalla, joka tekee taloustieteestä mahdollisimman *autonomisen* tutkimusalan. Mielettömän taloustieteen keskeinen viehätys on siinä, ettei tieteenala ole psykologian kehityksen panttivanki: taloustieteilijän ei tarvitse alistaa teorioitaan psykologien arvioitaviksi, eikä ole vaaraa, että psykologisen teorian muotien vaihtuessa taloustieteilijän saavutukset menettäisivät arvonsa.

Pyrkimys riippumattomuuteen psykologiasta ei ole taloustieteen erityispiirre. Anssi Peräkylän ja Antti Gronowin sosiaalista vuorovaikutusta käsittelevä luku osoittaa, kuinka sosiaalisen vuorovaikutuksen konstruktionistisessa tutkimuksessa on vaikuttanut hyvin

samankaltainen ajatus. Diskursiivisen psykologian keskeisiä kiinnostuksen kohteita ovat tavat, joilla toimijat jäsentävät ja selittävät omaa ja muiden toimintaa. Keskusteluntutkijan tavoitteena on kuvata niitä periaatteita, joiden mukaisesti kulttuurin jäsenet käyttävät, kyseenalaistavat ja korjaavat selontekoja toistensa toiminnasta. Arkipsykologisissa selonteoissa henkilöiden sisäisiin tiloihin ja prosesseihin viittaavilla käsitteillä on tärkeä rooli. Nämä käsitteet tuottavat diskursiiviselle psykologille ongelman. Jos hän käyttää samoja käsitteitä kuvatessaan selontekojen kielellisiä käytäntöjä, syntyy helposti vaikutelma, että hän arvioisi tai kritisoi tutkimuskohteiden selontekojen totuudellisuutta. Tämä ei kuitenkaan ole tutkijan tavoite. Toisaalta keskusteluntutkijan omat havainnot ja monet filosofiset argumentit viittaavat siihen, ettei arkipsykologinen käsitteistö välttämättä heijasta mielen toiminnan todellisia periaatteita. Sen sijaan mentaalisia käsitteitä käyttävät *selonteot* toiminnasta ovat osa havaittavaa käyttäytymistä. Pidättäytymällä havaittavaan käyttäytymiseen keskusteluntutkijan on mahdollista lyödä kaksi kärkeä yhdellä iskulla: jollei analyysi sovelle samaa mentaalista käsitteistöä kuin tutkimuskohteet, ei ole vaaraa, että analyysin nähtäisiin kilpailevan kohteiden omien selontekojen kanssa. Jos analyysi ei nojaa arkipsykologiseen käsitteistöön, ei keskusteluntutkijan tarvitse ottaa kantaa arkipsykologian (tai minkä tahansa muun mielenteorian) oikeellisuuteen. Tämän agnostisen asenteen ansiosta keskusteluntutkijat voivat ajatella, että heillä on oma, autonominen tutkimuskohteensa, jonka ansiosta tieteenalan kehitys ei jää psykologian kehityksen panttivangiksi.

Riippumattomuus siitä, kuinka ymmärrys mielen toimintamekanismeista kehittyy – tai pikemminkin kuinka se ei ole juurikaan kehittynyt – on houkutteleva ajatus. Sillä on kuitenkin kova hinta, sillä se rajoittaa merkittävästi niitä asioita, joita taloustieteilijä tai keskusteluntutkija voi tutkia. Kuten Peräkylä ja Gronow osoittavat,

puhdasoppinen pidättäytyminen mentaalisten käsitteiden käytöstä jättää monet keskeiset sosiaalisen vuorovaikutuksen ulottuvuudet tutkimuksen ulkopuolelle ja tuottaa epätäydellisen kuvan siitä, mitä sosiaalisessa vuorovaikutuksessa oikeastaan tapahtuu. Taloustieteessä tilanne on samankaltainen. Vaikka normatiivinen teoria rationaalisuudesta mahdollistaa eleganttien matemaattisten mallien rakentamisen, se ei kuvaa ihmisten todellisia päätöksentekoprosesseja, joilla kuitenkin on suuri merkitys heidän käyttäytymiselleen. Kiinnostus psykologiseen taloustieteeseen onkin kasvanut jatkuvasti. Ilmeisesti suuri osa taloustieteilijöistäkin haluaa pitää kiinni ajatuksesta, että taloustiede on empiirinen tiede. Tämä ajatus taas ei sovi yhteen psykologisen taloustieteen havaintojen merkityksen kieltämisen kanssa.

Keskusteluntutkijat ja taloustieteilijät kohtaavat kuitenkin saman haasteen kuin muutkin yhteiskuntatieteilijät: ei ole valmista psykologista teoriaa, joka kertoisi, kuinka mieli toimii. Sen sijaan on suuri joukko usein keskenään yhteensopimattomia lähestymistapoja ja teorioita, joiden väliltä yhteiskuntatieteilijä joutuu valitsemaan. Teorioiden ja niiden taustalla olevien kysymyksenasettelujen ymmärtäminen sekä niitä mahdollisesti tukevan todistusaineiston arvioiminen on yhteiskuntatieteilijälle melkoinen haaste. Hänen täytyy päättää, kuinka paljon hän on valmis käyttämään aikaa ja vaivaa eri lähestymistapojen ja koulukuntien argumenttien arviointiin. Valitettavasti filosofiastakaan ei juuri ole apua: mielenfilosofian valtavirralla ei ole juuri minkäänlaisia yhteyksiä psykologiseen tutkimukseen, ja psykologiatieteiden tieteenfilosofia on valitettavan alikehittynyttä. Filosofit ovatkin pitkälti samassa veneessä yhteiskuntatieteilijöiden kanssa pohtiessaan, mitkä lähestymistavat mielen toimintaan voisivat osoittautua hedelmällisiksi.

ARKIPSYKOLOGIAN AVAINROOLI

Valtaosa yhteiskuntatieteellisestä tutkimuksesta nojaa johonkin versioon arkisesta, intentionaalisesta psykologiasta. Oli tutkimuksen viitekehystenä sitten psykoanalyttinen käsitteistö, rationaalisen valinnan teoria (ks. Miettisen, Halkon ja Vartiaisen luku taloustieteestä), luovan toiminnan teoria (ks. Kilpisen luku rationaalisuudesta) tai jotakin näiden väliltä, toiminnan käsitteellistämässä sovelletaan uskomuksen ja halun kaltaisia intentionaalisia käsitteitä sekä näiden johdannaisia. Useimmiten yhteiskuntatieteilijät yksinkertaisesti soveltavat tavallista arkipsykologista järkeilyä. Yhteisenä juurena kaikille intentionaalisen psykologian peruskäsitteille ovat arkisen mielen tulkinnan käytännöt ja niiden pohjalta artikuloidut arkiteoriat mielestä.¹⁵⁴

Perinteisesti yhteiskuntatieteissä on omaksuttu näkökulma, jota voi kutsua arkipsykologiseksi rationalisoinniksi. Esimerkiksi Georg Henrik von Wrightin (1971) käytännöllisen päättelyn mallissa toiminnan ymmärtämisen tavoitteena on ymmärtää toiminta toimijan *uskomuksien* ja *halujen* järkevänä seurauksena. Aristoteleelta lainattu käytännöllisen päättelyn syllogismi toimii tällaisen rationaalisen rekonstruktion välineenä: tulkitsija yrittää rekonstruoida toimintaan johtaneen järkeilyn tavalla, joka rakentaa loogisen yhteyden henkilön toiminnan ja sitä ohjaavien päämäärien ja uskomuksien välille.

Tausta käytännöllisen päättelyn mallille on arkinen toiminnan rationalisointi. Toiminnan rationalisoinnilla tarkoitan käyttäytymisen esittämistä, muokkaamista ja oikeuttamista viittaamalla uskomuksien, halujen ja päämäärien kaltaisiin intentionaalsiin tiloihin ja niiden vuorovaikutukseen. Käytännöllisen päättelyn malli olettaa, että nämä intentionaaliset tilat voidaan esittää kielellisesti. Vain esittämällä asenteiden sisältö kielellisesti artikuloituna on mahdollista tarkastella kyseisten asenteiden loogisia suhteita ja rekonstruoida

toiminnan perusteita käytännöllisenä päättelynä. Vaikka malli esittää päättelyn loogisena päättelynä, ei sen keskeinen väite ole, että kyseinen henkilö teki tietoisesti juuri täsmälleen rekonstruktion mukaisen loogisen päätelmän. Esimerkiksi Pekan poiketessa keittiöön hakemaan lasi vettä tilanne voidaan rekonstruoida seuraavasti:

Pekalla on jano.

Pekka uskoo, että lasi raikasta vettä sammuttaa janon.

Pekka uskoo, että (paras) tapa hankkia lasi vettä on käydä hakemassa se keittiöstä.

Joten, Pekka hakee lasin vettä keittiöstä.

Tällöin ei ole tarkoituksena sanoa, että Pekka ajatteli tietoisesti (tai jopa ääneen) rekonstruktiossa esitetyn päättelyketjun. Rekonstruktion tarkoituksena on kuitenkin poimia ne intentionaaliset tilat, joilla oli keskeinen rooli käyttäytymisen syntymisessä. Jos Pekalla ei esimerkiksi olisi ollut jano, hän ei olisi hakenut vettä, tai jos hän olisi uskonut, että keittiön hana ei toimi, hän olisi hakenut veden jostakin muualta. Rekonstruktion tarkoituksena on päätellä, millaisia uskomuksia ja haluja Pekalla on *täytynyt* olla, jotta hänen toimintansa olisi järkevää. Oletus rationaalisuudesta ohjaa siis mentaalisten tilojen attribuoimista Pekalle, joten on aivan paikallaan puhua *rationalisoinnista*.

Von Wrightin mallin tarkoituksena on korostaa rationalisoitujen intentionaalisten selitysten ensisijaisuutta ja erityisasemaa ihmistieteissä esittämällä, että käytännöllisen päättelyn syllogismi on ihmistieteiden oma, erityinen selitysmalli. Ajatuksena on, että ymmärrämme henkilön toiminnan, koska se on rationaalista eli rekonstruoitavissa käytännölliseksi päättelyksi. Tässä yhteydessä ei ole tarpeen paneutua von Wrightin ehdotuksen moniin ongelmiin. Malli on kuitenkin

esimerkki yleisemmästä lähestymistavasta toiminnan selittämiseen. Esimerkiksi monet rationaalisen valinnan teorian sovellukset eivät ole käytännössä muuta kuin formalisoitua arkipsykologista rationalisointia, vaikka rationaalisuuden käsite ymmärretäänkin niissä hieman eritavalla kuin von Wrightin mallissa. Saadaksemme otteen arkipsykologisen rationalisoinnin ongelmista on hyödyllistä tarkastella konkreettista esimerkkiä, yksinkertaista sosiaalipsykologista koetta.

Koeasetelmassa koehenkilöitä pyydetään pelaamaan ”vangin dilemma” -peliä, jossa he kohtaavat ventovieraan vastapelurin ja heidän on valittava kahden vaihtoehtoisen toimintatavan väliltä. Valinnat tehdään samanaikaisesti, eivätkä koehenkilöt saa kommunikoida keskenään. Molemmat osapuolet tuntevat pelin säännöt, jotka ovat seuraavat: Jos molemmat valitsevat ensimmäisen toimintatavan, saavat molemmat 40 rahayksikköä. Jos molemmat valitsevat toisen toimintatavan, kumpikaan ei saa mitään. Mutta jos koehenkilöt valitsevat eri vaihtoehdot, menettää ensimmäisen toimintatavan valitsija 20 rahayksikköä ja jälkimmäisen toimintatavan valitsija ansaitsee 80 rahayksikköä. Jos koehenkilöt toimisivat rationaalisen valinnan teorian mukaisesti ja jos he välittäisivät vain ansaittavasta rahasummasta, he valitsisivat aina jälkimmäisen, ”itsekkään”, vaihtoehdon, sillä se kannattaa valita riippumatta siitä, mitä toinen valitsee. Tuhannet tällaista asetelmaa noudattavat koesarjat osoittavat selkeästi, etteivät ihmiset käyttäydy näiden oletusten mukaisesti: merkittävä osa koehenkilöistä valitsee ensimmäisen, toisin sanoen ”epäitsekkään”, toimintatavan. Tämä on hyvin tyypillinen kokeellisen peliteorian asetelma.

Sosiaalipsykologien Varda Libermanin, Steven Samuelsin ja Lee Rossin tutkimus lisää asetelmaan kaksi uutta tekijää: pelin nimeämisen ja koehenkilöiden valikoimisen.¹⁵⁵ Pelin nimeämisellä tarkoitetaan sitä, että puolelle koehenkilöpareista kerrotaan, että pelin nimi

on Wall Street, ja toiselle puoliskolle kerrotaan, että pelin nimi on Community. Pelin säännöt ovat kuitenkin täsmälleen samat molemmissa tilanteissa. Koehenkilöiden valikoimisella tarkoitetaan sitä, että kokeeseen osallistuvia henkilöitä ei valita satunnaisesti vaan sen perusteella, kuinka todennäköisesti heidän uskotaan valitsevan ensimmäisen tai toisen vaihtoehdon. Koeasetelmassa yhdysvaltalaisen yliopiston opiskelija-asuntolan valvojalle kuvailtiin koko peliasetelma ja häntä pyydettiin arvioimaan, millä todennäköisyydellä kukin hänen tuntemansa asuntolan asukki valitsisi ensimmäisen tai toisen vaihtoehdon eri tavoin nimetyissä asetelmissä. Tämän jälkeen kokeen järjestäjät valitsivat varsinaiseen kokeeseen vain sellaisia henkilöitä, joiden valvoja uskoi valitsevan tietyn vaihtoehdon ainakin 85 prosentin todennäköisyydellä.

Asetelma tuotti joitakin kiinnostavia tuloksia. Ensimmäkin valvojat epäonnistuivat täysin koehenkilöiden valintojen ennustamisessa. Ryhmän ”todennäköisimmät ensimmäisen vaihtoehdon valitsijat” valinnat eivät eronneet ryhmän ”todennäköisimmät toisen vaihtoehdon valitsijat” valinnoista. Toiseksi valvojat arvioivat, ettei pelin nimellä olisi merkittävää vaikutusta koehenkilöiden valintoihin. Tästäkin valvojien ennustus epäonnistui täysin: Community-pelin pelaajista 71 prosenttia valitsi ensimmäisen, ”epäitsekään” vaihtoehdon, kun taas Wall Street -pelin pelaajista vain 33 prosenttia valitsi saman vaihtoehdon. Nämä tulokset vastaavat usein todennettua sosiaalipsykologista havaintoa, jonka mukaan ihmiset ovat varsin huonoja ennustamaan muiden käyttäytymistä (ja omaansa) uusissa tilanteissa. Tulokset vahvistavat myös toista yleisesti tunnettua sosiaalipsykologista tulosta, joka tunnetaan fundamentaalisen attribuutiovirheen nimellä: ihmisillä on vahva taipumus korostaa liikaa henkilön ominaisuuksia ja väheksyä tilannetekijöiden merkitystä oman ja muiden käyttäytymisen ennustamisessa ja selittämisessä.

Nämä sosiaalipsykologiset havainnot asettavat kyseenalaiseksi arkipsykologisen rationalisoinnin luotettavuuden käyttäytymisen syiden selvittämisessä. Järkeenkäypä tarina ei välttämättä käy yksin yksilön käyttäytymisen todellisten syiden kanssa. Jos fundamentaalisen attribuutiovirheen kaltaiset tekijät vaikuttavat henkilön toiminnan rekonstruktioon, on odotettavissa, että rekonstruktio on systemaattisesti vinoutunut. Tästä syystä toiminnan ”rationaalisen rekonstruktion” ainoa arviointikriteeri ei voi olla sisäinen johdonmukaisuus, sillä tällöin ei olisi mitään keinoa rajata erilaisten rekonstruktion tuottamisessa vaikuttavien vinoumien vaikutusta. Arkipsykologinen rationalisointi ei siis voi olla itsenäinen ihmistieteellinen menettelytapa.

Palataan vielä koehenkilöiden kohtaamaan tilanteeseen. Arkipsykologisen rationalisoinnin onnistumisen kannalta asetelman voisi olettaa olevan suosiollinen. Valintatilanne on hyvin yksikertainen: on vain kaksi vaihtoehtoa. Kokeen järjestäjät tekevät kaikkensa, jotta koehenkilöt ymmärtävät koeasetelman oikein. Osallistujille on siis täysin selvää, mitä vaihtoehtoista seuraa, ja lopputulokset ovat helposti vertailtavissa. Valintatilanteen monimutkaisuus tai kiire ei siis ole este järkevän päätöksen tekemiselle. Ei ole epäilystäkään, etteivätkö asuntolan valvojat käyttäneet arkipsykologista rationalisointia ennakoidessaan opiskelijoiden valintoja. He kuitenkin epäonnistuivat ennusteissaan. Samalla tavoin rationaalisen valinnan teorian antamat ennusteet epäonnistuivat – sen perusteella kaikki olisivat aina valinneet jälkimmäisen vaihtoehdon pelin nimestä riippumatta. On toki mahdollista esittää jälkikäteen arkipsykologinen rationalisointi, joka sopii yhteen havaintojen kanssa: ”Ehkä yhteistoimintaan viittaava nimi toimi perusteena odotukselle, että toinen valitsisi ensimmäisen, yhteistoiminnallisemman vaihtoehdon.” Ajattelivatko koehenkilöt kuitenkin päätöksentekotilanteessa näin? Oliko tosiaan niin, että he tietoisesti panivat merkille pelin nimen ja sen perusteella

päättelevät, millä tavoin toiset tekisivät valintansa? Miksi tällainen rekonstruktio soveltuu vain osaan koehenkilöistä? Olivatko muut jollakin tavoin irrationaalisia? Kaiken tämän perusteella voidaan päätellä, ettei pelkkä arkipsykologinen rationalisointi ole erityisen luotettava menetelmä käyttäytymisen tosiasiallisten syiden selvittämiseen edes ihanteellisissa olosuhteissa.

TIETOISET JA AUTOMAATTISET PROSESSIT

Nykyaikaisten psykologisten teorioiden mukaan inhimilliset havainnot, päättelyt ja teot ovat tulosta kahdenlaisten prosessien toiminnasta. Ensimmäiset prosessit ovat tyypillisesti ei-tietoisia: ne eivät vaadi tarkkaavaisuutta eivätkä ole tietoisesti hallittuja. Nämä tiedostamattomat prosessit aktivoituvat esimerkiksi erilaisten tilannevihjeiden perusteella. Toiseen ryhmään kuuluvat prosessit ovat monessa suhteessa näiden vastakohtia: tiedostettuja, aiottuja, huomiota vaativia ja tietoisesti hallittuja. Seuraavassa kutsun ensin mainittuja prosesseja automaattisiksi ja jälkimmäisiä tietoisiksi.

Vaikka yksittäiset prosessit luokkien sisällä eroavat toisistaan paljonkin, automaattisia ja tietoisia prosesseja voidaan luonnehtia kuvailemalla niiden tyypillisiä piirteitä. Ensimmäinen erottava piirre on nopeus: automaattiset prosessit ovat nopeita (satoja millisekunteja), kun taas tietoiset prosessit ovat hitaita (sekunteja). Tämä näkyy esimerkiksi mielipiteen muodostuksessa: ensimmäinen intuitiivinen vaikutelma syntyy hetkessä, kun taas harkitun mielipiteen muodostaminen vaatii aikaa. Tietoisien ajattelun kapasiteettia rajoittavat työmuistin mahdollisuudet. Automaattiset prosessit eivät sitä vastoin kohtaa tällaista pullonkaulaa. Työmuistin rajoitusten vuoksi tietoinen tiedonkäsittely on pääosin sarjallista: tiedonkäsittelytoimenpiteet täytyy suorittaa perättäin ja tietyssä järjestyksessä. Sitä vastoin

automaattiset prosessit voivat edetä rinnakkain ja toisistaan riippumattomasti. Automaattiset prosessit pystyvätkin käsittelemään huomattavan suuren määrän informaatiota, kun taas tietoiset prosessit joutuvat nojautumaan vain muutamiin, usein kielellisesti artikuloiuihin, seikkoihin. Tietoisien harkinnan ongelma on työmuistin rajattu kapasiteetti, joka ei mahdollista laajojen tietokokonaisuuksien samanaikaista käsittelyä. Tietoinen tiedonkäsittely voikin keskittyä vain muutamaan tekijään, jolloin niiden merkitys helposti painottuu liiaksi. Tästä syystä esimerkiksi tietoinen omien valintojen perusteiden pohtiminen saattaa johtaa huonosti omia mieltymyksiä vastaaviin valintoihin erityisesti tilanteissa, joissa huomioon otettavia seikkoja on monia. Toisaalta ainoastaan tietoiset prosessit pystyvät seuraamaan eksplisiittisesti muotoiltuja muodollisia sääntöjä. Automaattiset prosessit näyttävät sen sijaan toimivan assosiatiivisesti eli jonkinlaisen hahmontunnistuksen perusteella, mikä tekee niistä erinomaisia monissa vaativissa tehtävissä mutta toivottomia muodollisessa päättelyssä.

Pelin nimen vaikutuksessa koehenkilöiden valintoihin on kysymys automaattisesta prosessista. Nimi aktivoi koehenkilön tiedostamatta hänen mielessään joukon toisiinsa liittyviä käsitteitä ja toiminnallisia representaatioita kasvattaen todennäköisyyttä, että ne vaikuttavat koehenkilön myöhempään toimintaan. Koehenkilöt eivät ole tietoisia sanojen vaikutuksesta ja ovat usein epäuskoisia, kun heille esitetään, kuinka niiden vaikutus ilmenee heidän käyttäytymisessään. Tämä ei ole mikään ihme, sillä ihmisillä ei ole pääsyä prosesseihin, jotka tuottavat heidän käyttäytymisensä, arvostelmansa ja tuntemuksensa. Samalla tavalla kun emme tiedä, kuinka havaintomme syntyvät tai kuinka muistimme toimii, emme myöskään pysty tietoisesti havainnoimaan, kuinka toimintaa koskevat päätöksemme syntyvät. Käsitksemme käyttäytymisemme ja kokemuksiemme syistä ei perustu

suoriin havaintoihin mielen toiminnasta vaan pikemminkin erilaisiin arkiteorioihin.¹⁵⁶ Vaikka siis intuitiivisesti oletamme tietävämmemme, millaiset seikat muokkaavat mielipiteitämme ja halujamme, todellisuudessa tämä kokemus on mielemme sepite. Tämä ei tarkoita, että itselle ja muille tarkoitetut selonteot toiminnastamme olisivat aina täysin virheellisiä: arkiteoriat voivat hyvinkin sisältää totuuden siemenen. Ne kyllä tunnistavat monia asioita, joilla on vaikutusta toimintaamme, mutta ne eivät huomioi kaikkea ja saattavat painottaa väärin eri seikkojen suhteellisen tärkeyden. Keskeistä on, etteivät selonteot perustu mielen toiminnan välittömään havainnointiin vaan toiminnan rationalisointiin. Vaikutelma introspektiivisestä sisäisestä havainnosta on näin illuusio, jonka taustalla ovat tietoisuutemme ulkopuolella toimivat automaattiset prosessit.

Rationaalisen päätöksenteon mallit ovat idealisoituja kuvauksia tietoisesta harkinnasta. Niissä toiminta syntyy tietoisesta, vaihtoehtoja punnitsevan harkinnan tuloksena. Tällainen kuvaus antaa kuitenkin harhaanjohtavan kuvan inhimillisestä päätöksenteosta. Tietoiset, kontrolloidut prosessit ovat toki enemmän esillä, kun toiminnan seuraukset ovat merkittäviä ja pitkäkestoisia ja kun toimijaa pidetään vastuullisena valinnoistaan. Ihmisen tietoisesta tiedonkäsittelyn merkittävien rajoitusten vuoksi ne eivät voi kuitenkaan koskaan olla yksin vastuussa valinnoistamme ja käyttäytymisestämme. Tietoinen toiminta perustuukin pääasiassa ei-tietoisille aliprosesseille, joita tietoiset prosessit voivat tarvittaessa aktivoida ja organisoida.

Arkinen itseymmärryksemme rakentuu pitkälti tietoiselle kokemukselle, ja sille on tyypillistä pyrkiä rekonstruoimaan toimintamme tietoisesta järjestyksestä tulokseksi. Kaikkien käyttäytymisemme, arvoistelmiamme tai tuntemuksiemme syntyyn vaikuttavien prosessien introspektiivinen havainnointi ei kuitenkaan ole mahdollista. Tämä tarkoittaa sitä, että niissäkin tilanteissa, joissa olemme jollakin tavoin

tietoisia asenteen tai tuntemuksen sisällöstä tai olemassaolosta, emme välttämättä tiedä, kuinka se syntyi, tai tunne sen kaikkia vaikutuksia. Tästä syystä ihmisten selonteot eivät ole luotettavia lähteitä heidän valintojensa syihin, olivat ne kuinka rehellisiä tahansa. Samasta syystä arkinen ajatus, jonka mukaan ymmärtäisimme toisen toiminnan perimmäiset syyt, jos vain tietäisimme, miltä hänestä tuntuu, on virheellinen. Tietoinen kokemuksemme ei kerro, kuinka mieli kokonaisuudessaan toimii. Tässä on peruste sille, että kyky eläytyä tarkasti toisen sisäisiin kokemuksiin ei välttämättä tuota parempaa ymmärrystä toisen toiminnasta, vaikka luontainen sosiaalisuutemme niin antaakin olettaa. Toisen kokemuksiin *eläytymisen* menetelmästä ei siis ole ihmistieteiden perustaksi, vaikka tutkimuksen kannalta onkin hyvin tärkeää hahmottaa asioita tutkimuskohteen näkökulmasta.

Olisiko kaksoisprosessiteorioista kuitenkin arkipsykologisen rationalisoinnin korvaajaksi yhteiskuntatieteilijöiden ajattelussa? Näin voi olla ehkä tulevaisuudessa, mutta tällä hetkellä tuo tulevaisuus näyttää hyvin kaukaiselta. Kaksoisprosessiteorioiden idea on ollut esillä psykologiassa jo kolmisenkymmentä vuotta, mutta ajatus on kehittynyt vain hyvin vähän. Normaalissa tieteellisessä kehityksessä teorian sisältö kasvaa, ja se kertoo yhä täsmällisempiä asioita kohteestaan. Kaksoisprosessiteorioiden kohdalla kehitys on ollut pikemminkin päinvastaista: nykyiset teoriat ovat huomattavasti abstraktimpia ja vähemmän sisällöllisiä kuin edeltäjänsä. Tässä ei sinänsä ole mitään vikaa; tieteeseen kuuluu myös huonosti toimivien ajatusten karsiminen, ja valtaosa alun perin automaattisiin prosesseihin liitetyistä ominaisuuksista ansaitsee tulla hylätyksi. Tilanne kertoo kuitenkin siitä, että kaksoisprosessiteorian kehitys on vielä varhaisessa vaiheessa. Se paljastaa joitakin tärkeitä piirteitä mielen toiminnasta, mutta se ei ole, ainakaan vielä, sisällöllinen psykologinen teoria. Monet teorian kannalta keskeiset asiat ovat saaneet hyvin vähän huomiota. Esimerkiksi

tästä käy tietoisten ja automaattisten prosessien vuorovaikutus. Tietoinen toiminta perustuu pitkälti tietoisten prosessien aktivoimille ei-tietoisille aliprosesseille, mutta se, kuinka näiden prosessien keskinäinen vuorovaikutus tapahtuu, on pitkälti avoin kysymys. Vastaava tiedollinen aukko koskee metakognitiota eli sitä, kuinka tiedostamattomat aliprosessit tuottavat tietoa siitä, kuinka luotettavia muiden aliprosessien tuotokset ovat. Tällainen tieto on välttämätöntä, jotta toimija voi päättää, luottaako intuitiivisiin arvostelmiinsa. Kuinka tällaiset tietämisen tai ymmärtämisen tunteet sitten syntyvät?

Onkin luontevampaa ajatella, että kaksoisprosessiteoriat ovat pikemminkin korjaava kehikko arkipsykologiselle rationalisoinnille kuin sen täysin korvaava psykologinen teoria. Kaksoisprosessiteoriat muistuttavat, ettei meidän tule liiaksi luottaa arkijärkeilyn tuottamaan ymmärryksen tunteeseen. Lisäksi niiden avulla voidaan helposti jäsentää erilaisia kognitiossamme vaikuttavia vinoumia. Juuri tämä on tapa, jolla esimerkiksi Daniel Kahneman soveltaa teoriaa teoksessaan *Ajattelu, nopeasti ja hitaasti* (2012). Siinä kaksoisprosessiteoria toimii välineenä, jonka avulla kokeellisessa tutkimuksessa tuotetut havainnot systemaattisista kognition vinoumista ja heuristiikoista voidaan kytkeä laajempaan ymmärrykseen mielen toiminnasta. Vinoumat eivät seuraa Kahnemanin esittämästä kaksoisprosessiteoriasta, mutta sen ansiosta havainnot yksittäisistä vinoumista muodostavat ainakin mielekkään kokonaisuuden. Jäljelle jää kuitenkin se käytännön ongelma, kuinka pitkälle meneviä päätelmiä usein hyvin erikoislaatusissa kokeellisissa olosuhteissa tuotetuista havainnoista voidaan tehdä. Vasta kehittynyt teoria tosiasiallisista kognition mekanismeista voi tuoda apua tähän ongelmaan. Tuollainen teoria on kuitenkin vielä kaukana tulevaisuudessa.

Suoraan neurotieteisiin kurkottavat lähestymistavat kohtaavat vastaavanlaisen haasteen. Erityisesti uusien aivokuvantamismenetelmien

myötä uusia neuro-alkuisia tutkimusalueiden nimiä on viime aikoina syntynyt tiuhaan tahtiin. Tässä teoksessa mainitun neurotaloustieteen lisäksi on olemassa neuroestetiikkaa, neurososiologiaa, neurokriminologiaa ja lukemattomia muita uusia hybriditieteenaloja. Innostus on helppo ymmärtää. Jotkin tehdyt havainnot ovat onnistuneet ravistelemaan vakiintuneita käsityksiä ihmismielen toiminnasta. Neurotieteen tuloksilla vahvistettu ihmistiede kuulostaakin hyvältä ja vakuuttavalta ajatukselta. Näyttää kuitenkin siltä, että neurotieteestä kiinnostuneet yhteiskuntatieteilijät ovat liiksi lumoutuneet aivokvantamismenetelmien värikkäistä tuotoksista. Yritykset luoda siltoja neurotieteen ja yhteiskuntatieteiden välille ovat sekä tarpeellisia että kunnioitettavia, mutta neurotieteellisten tulosten teoreettinen jäsentäminen vaatii vielä paljon työtä. Jotteivät neurotieteelliset tulokset olisi vain maallikoita vakuuttavia mutta varsinaisessa argumentaatiossa epäolennaisia koristeita, niiden tueksi tarvittaisiin sisällöllisiä psykologisia teorioita mielen prosessien toiminnasta ja rakenteesta.

Perusongelma näiden yhteyksien rakentamisessa on seuraava: Yhteiskuntatieteilijän kiinnostus kohdistuu ihmisten väliseen vuorovaikutukseen ja erilaisiin yhteiskunnallisiin rakenteisiin. Näitä ilmiöitä koskevat teoriat perustuvat aina jonkinlaisille taustaoletuksille ihmisten motivaatiosta ja kognitiosta. Jotta tyypillinen neurotieteellinen löytö – esimerkiksi se, että jokin aivoalue on osallinen tiettyssä kognitiivisessa prosessissa – olisi merkityksellinen arvioitaessa näiden oletuksien uskottavuutta, sen tueksi tarvittaisiin teoreettinen kehys, joka kertoo, mikä on kyseisen aivoalueen toiminnallinen rooli kyseisessä kognitiivisessa prosessissa ja kuinka tuo prosessi kytkeytyy muihin prosesseihin, jotka yhdessä tuottavat yhteiskuntatieteilijää kiinnostavan käyttäytymisen. Ilman tällaista teoreettista kytkentää neurotieteellinen havainto on irrallinen aivoja koskeva seikka, jonka pohjalta ei voi tehdä kiinnostavia johtopäätöksiä.

Neurotieteelliset menetelmät eivät siis ole suora ratkaisu kaksoisprosessiteorioiden kohtaamiin vastoinkäymisiin. Yksittäisten neurotieteellisten havaintojen tulkinta edellyttää laajempaa sosiaalisen neurotieteen ja kognitiivisen neurotieteen tarjoamaa teoreettista kehikkoa, ja tällainen teoreettinen jäsenitys on vielä pitkälti kehittämätön. Onkin luontevaa ajatella, että neurotieteet ovat pikemminkin tärkeä todistusaineiston lähde psykologisille teorioille kuin psykologisten teorioiden korvaaja. Integraatio neurotieteeseen ei siis ole oikotie onneen, vaan pikemminkin erilaiset neurohybridit ovat parhaimmillaan tapa tuottaa uusia – mahdollisesti yllättäviä – neurotieteellisiä havaintoja, jotka voivat toimia virikkeenä ja materiaalina myöhemmille teorioille. Tieteellisiä pikavoittoja ei ihmis- tai yhteiskuntatietelijöiden siis kannata odottaa.

Sama havainto koskee evoluutiopsykologiaa. Evolutiiviset tarkastelut soveltuvat erinomaisesti – kuten Gronowin ja Kaidesojan johdanto tähän teokseen osoittaa – yleisen naturalistisen kehikon luomiseen mielen ilmiöiden ja ihmisen sosiaalisen elämän tarkasteluun. Evoluutiopsykologiasta ei kuitenkaan ole yhteiskuntatieteiden päivittäiseen käyttöön. Konkreettisten arkisten valintojen rationalisointi evolutiiviseksi sopeutumiksi on juuri sellaista kyseenalaista *ad hoc* -tarinointia, joka on tuottanut evoluutiopsykologian valitettavan huonon maineen. Evoluutioteoria ei kuitenkaan selitä yksittäisiä valintoja tai yksilöiden välisiä eroja vaan pikemminkin psykologisten prosessien taustalla olevia kehityksellisiä valmiuksia. Evoluutiotarkastelujen kohteena ovatkin psykologiset mekanismit, jotka tuottavat käyttäytymisen, eivät tuon käyttäytymisen yksityiskohdat. Ja vaikka laajamittaisen modulaarisuuden oletukselle perustuva evoluutiopsykologinen tutkimusheuristiikka on osoittautunut vähemmän hedelmälliseksi kuin 30 vuotta sitten odotettiin, on evoluutiotarkasteluilla silti merkittävä heuristinen rooli pohdittaessa ihmisen mielen

toiminnan arkkitehtuuria.¹⁵⁷ Lisäksi viime kädessä hyväksyttävän teorian mielestä täytyy olla yhteensopiva ihmisen evoluutiota koskevan tiedon kanssa. Kaikki tämä viittaa siihen, että yhteiskuntatieteilijän kannattaa suhtautua evoluutiotarkasteluihin pitkälti samalla tavalla kuin neurotieteelliseen näkökulmaan: kysymyksessä on tärkeä todistusaineiston ja ideoiden lähdän mielen toiminnan tutkimukseen, ei korvike sisällölliselle psykologiselle teorialle.

TERVE JÄRKI YHTEISKUNTATIETEILIJÄN RESURSSINA

Ajatus arkipsykologisesta rationalisoinnista yhteiskuntatieteiden järkkymättömänä perustana on siis syytä hylätä. Tiedämme liikaa mielen toiminnasta luottaaksemme siihen täysin. On kuitenkin kaksi syytä siihen, että arkipsykologinen rationalisointi on edelleen yhteiskuntatieteilijöiden kannalta tärkeä ilmiö. Ensinnäkin arkipsykologiset selonteot ovat tärkeä yhteiskuntatieteellinen tutkimuskohde. Lisäksi yhteiskuntatieteilijät joutuvat vielä pitkään käyttämään jonkinlaista arkipsykologialle perustuvaa tervettä järkeä sekä tutkimuksessaan että pyrkiessään arvioimaan psykologisen tutkimuksen vaikutuksia omaan tutkimukseensa.

Kaikista rajoituksistaan huolimatta arkipsykologinen rationalisointi on suhteellisen käyttökelpoinen väline. Tämä johtuu tietysti pitkälti vaihtoehtojen puutteesta: mitä muuta voisimme käyttää intentionaalisten toimijoiden käyttäytymisen jäsentämiseen? On kiistämätön tosiasia, että ihmisillä on toisaalta haluja ja päämääriä, toisaalta uskomuksia ja odotuksia. Voimme siis kohdella ihmisiä intentionaalisina toimijoina siitä huolimatta, että neurotiede tuskin löytää aivoista kielellisesti artikuloituneita uskomuksia tai haluja. Neurotieteen tehtävä on selittää, kuinka voimme toimia päämäärien ohjaamina ja muodostaa käsityksiä ympäristöstä ja muista ihmisistä. Neurotieteelliset

selitykset korjaavat vielä varmasti arkipsykologisia käsityksiämme. Ne eivät kuitenkaan hävitä intentionaalisia ilmiöitä. On siis tärkeää oivaltaa mahdollisuus tieteelliseen työnjakoon: neurotiede selittää, kuinka kaltaisemme organismit voivat olla intentionaalisia toimijoita, yhteiskuntatieteet taas sitä, mitä intentionaaliset toimijat voivat saada aikaan yhteistoiminnassaan.

Arkipsykologia on huono lähtökohta neurotieteelle, mutta korjattuna käypä perusta yhteiskuntatieteelliselle teoretisoinnille. Suuri osa kiinnostavista intentionaalisista asenteista on myös syntynyt, tai ainakin muokkautunut, sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Kuten jokainen etnografi tietää, paras tapa päästä selville kanssaihminen aikomuksista ja uskomuksista on olla sosiaalisessa vuorovaikutuksessa heidän kanssaan. Kun sosiaalinen vuorovaikutus yhdistetään yritykseen nähdä asiat tutkimuskohteen näkökulmasta (mikä on eri asia kuin hänen tuntemuksiinsa eläytyminen), meillä on varsin hyvät mahdollisuudet ymmärtää hänen käyttäytymistään. Voimme toki olla yksittäisissä tapauksissa väärässä, ja todennäköisesti olemmekin, mutta on tuskin toista yhtä luotettavaa tapaa muodostaa käsitystä toisen toiminnasta ja sen perusteista.

Vastaavasti jokainen taloustieteilijä tietää, että ihmiset ovat kohtuullisessa määrin rationaalisia, harvemmin äärimmäisen epäitsekkeitä ja useimmiten alttiita reagoimaan muutoksiin toiminnan kannustimissa. Vaikka on yltiöpäistä olettaa, että tavalliset toimijat kykenevät suoriutumaan rutiininomaisesti laskusuorituksista, jotka vaativat taloustieteilijöiltä viikkojen työn ja vuosien harjaantumisen, voidaan kuitenkin ajatella, että taloustieteelliset mallit nostavat esiin jotakin olennaista taloudellisesta toiminnasta. Sikäli kun mallin tulokset eivät ole riippuvaisia yksilöiden laskennallisia kykyjä tai tietoja koskevista oletuksista, se voi tuoda esiin jotakin olennaista sosiaalisen tilanteen rakenteesta. Voimme kutsua tätä rakennetta

tilanteen logiikaksi. Tästä syystä esimerkiksi peliteoria on hedelmällisintä ymmärtää sosiaalisten tilanteiden rakenteiden, ei yksilöiden järjeyden tai toiminnan, tutkimuksena. Tällöin rationaalisen valinnan teorian oletukset ovat apuoletuksia, jotka mahdollistavat formaalin mallintamisen, eivät selityksellisiä peruseräitä. Sama ajatus tilanteen logiikasta on hyödyllinen myös muissa yhteiskuntatieteissä. Esimerkiksi sosiologi ei ole ensisijaisesti kiinnostunut yksittäisten henkilöiden käyttäytymisen tai ajattelun selittämisestä tai kuvailusta. Sosiologinen näkökulma pyrkii pikemminkin ylittämään yksittäisten toimijoiden näkökulman kytkemällä sen laajempiin sosiaalisiin rakenteisiin ja tilanteita kehystäviin kulttuurisiin jäsenyyksiin. Samoin kuin taloustieteilijää, sosiologia kiinnostavat nimenomaan yksilöiden toiminnan ei-aiotut seuraukset, erityisesti yksilön kokemuspiirin ylittävässä laajemmassa asiayhteydessä. Näiden makrotason seurausten jäljittämiseen saattaa hyvinkin riittää varsin yksinkertaistettu intentionaalisen psykologian versio.

Tällaisessa näkemyksessä yhteiskuntatieteiden perustana ei ole jokin tietty fundamentaalinen toiminnan teoria (kuten rationaalisen valinnan tai luovan toiminnan teoria), vaan yhteiskuntatieteilijä käyttää kulloiseenkin tarkoitukseen sopivaa arkipsykologisen rationalisoinnin versiota. Ihmisten toiminnan tulkintaa ei tällöin ohjaa tulkinnallisen hyvänsuopuuden periaate, joka pyrkii rekonstruoimaan toiminnan mahdollisimman rationaaliseksi (yksilön päämäärien ja uskomuksien valossa), vaan filosofi David Hendersonin selitettävyyden periaate.¹⁵⁸ Sen mukaan tulkinnallinen hyvänsuopuus ohjaa tulkintaprosessin alkuvaiheita – yksilön järjeyden virheet ja epäjohtamukaisuudet näkyvät vasta kokonaista tulkintaa vasten – mutta viime kädessä ratkaiseva on tulkinta, joka sopii parhaiten yhteen psykologisen ja tilannekohtaisen tiedon kanssa. Tässä näkemyksessä ihminen on kognitiivisesti rajoitettu, järkevä intentionaalinen toimija,

jonka mielen toiminta voidaan ymmärtää naturalistisesti, ilman, että normatiiviset ajatukset esimerkiksi rationaalisuudesta saavat ratkaisevaa asemaa.

Tähän näkemykseen kuuluu myös ajatus, että on tilanteita, joissa kognition mekanismit ja niiden tuottamat vinoumat ansaitsevat erityistä huomiota. Jos olemme esimerkiksi kiinnostuneita siitä, millaiset kulttuuriset representaatiot ovat suosittuja ja välittyvät luotettavasti eri sukupolvien välillä, tarvitsemme ehdottomasti tueksi kognitiotieteellistä teoriaa, aivan kuten Gronowin luvussa esittelemä Dan Sperber ajattelee. Ainoastaan ymmärtämällä, kuinka kognitio toimii, voimme todella ymmärtää, kuinka kulttuuri toimii. Tämä ei tarkoita kulttuurin palauttamista psykologiaan vaan ainoastaan sitä, että oivallamme kognition olevan keskeinen sosiaalisen todellisuuden luomisen elementti. Jos kognitiomme toimisi toisin, olisi myös sosiaalinen todellisuutemme erilainen.

Tällainen naturalistinen asenne mahdollistaa tutkimuskohteen ennakkoluulottoman yksilöinnin. Vaikka luontaisesti ajattelemme, että kognitio tapahtuu ihmisen mielessä, tai ainakin päässä, Kaidesojan ja Paavolan hajautettua kognitiota käsittelevä luku osoittaa, että joissakin tilanteissa meidän on ehkä syytä luopua tästä oletuksesta. Tällöin tarkoituksena ei ole esittää räväkkää ja intuition vastaista filosofista kantaa vaan pikemminkin avata mahdollisimman hedelmällinen näkökulma inhimilliseen kognitioon. Joissakin tilanteissa kognition analyysin ensisijaiseksi yksiköksi kannattaa ajatella yksilö ja hänen kognitiiviset apuvälineensä tai yksilöiden muodostama ryhmä. Nämä näkökulmat ovat erityisen kiinnostavia siksi, että ne avaavat kognition ilmiöt yhteiskuntatieteilijän tutkittaviksi aivan uudella tavalla. Toinen kiinnostava hajautetun kognition näkökulman seuraus on, että kognition yksikön kokoonpanon vaihtuessa myös kognition piirteet voivat vaihtua: esimerkiksi ilman mitään

apuvälineitä pörssivälittäjä on hyvin kaukana taloustieteen rationaalisuusoletuksista, mutta varustettuna sopivilla tietokoneohjelmilla ja pääsyllä tietokantoihin hänen kognitiiviset kykynsä saattavat olla huomattavasti lähempänä rationaalisen valinnan teorian oletuksia.

ARKIPSYKOLOGISET SELONTEOT TUTKIMUSKOHTENA

Arkipsykologiset selonteot eivät ehkä kuvaa prosesseja, jotka tuottavat käyttäytymisemme, mutta ne kertovat, millaisena se tulisi esittää. Niillä on merkittävä sija sosiaalisessa vuorovaikutuksessa, sillä ne ohjaavat sitä, kuinka ihmiset esittävät omaa toimintaansa – sekä itselleen että muille. Toisin sanoen arkipsykologialla on normatiivinen rooli sosiaalisessa elämässämme.¹⁵⁹

Tarkasteltaessa arkipsykologista rationalisointia tässä säätelevässä roolissa inhimillisen toiminnan rationaalisuus ei ole itsestäänselvyys, vaan saavutus. Jotta rationalisoiva tulkinta soveltuisi yksilöön, tämän on täytynyt käydä läpi pitkä prosessi, jossa hän on muokannut päämääriään, halujaan ja uskomuksiaan johdonmukaiseksi kokonaisuudeksi.¹⁶⁰ Tämä prosessi on olennaisesti sosiaalinen ainakin kahdessa mielessä. Ensinnäkin, ilman jatkuvaa sosiaalista vuorovaikutusta ja sen vaatimuksia olisi tuskin perusteita olettaa, että olisimme toimijoita, jotka pyrkivät (yhä laajempaan) johdonmukaisuuteen toiminnan päämäärien ja perusteiden suhteen. Toiseksi, toiminnan esittäminen järkevänä edellyttää arkipsykologisen jäsenyyden ja siihen liittyvän kulttuurisen kehyksen omaksumista. Kyky täysiveristen arkipsykologisten selontekojen antamiseen kehittyy sosiaalisessa maailmassa, joka on täynnä tällaisia selontekoja. Muodoltaan nämä selonteot ovat joko keskustelussa ja vuorovaikutuksessa esitettyjä toisen persoonan selontekoja tai sitten kertomuksissa esiintyviä kolmannen persoonan

kuvauksia. Näistä esityksistä opimme, millaista on toimia jostakin syystä ja millaiset tilannekohtaiset syyt ovat sopivia tai hyväksyttäviä. Ne muodostavat myös perustan monille toimintaa koskeville odotuksille, sillä niistä opimme, millaiset toiminnan perusteet ovat tyypillisiä ja millaisissa olosuhteissa tavanomaiset odotukset eivät ole paikallaan. Olennaista selonteoilta on se, että ne ovat ymmärrettävissä vain laajemman arkipsykologiaa soveltavan järjelyn kontekstissa.

Mikä motivoi kehittyvää ihmisyksilöä tässä prosessissa? Pyrimme olemaan ”järkeviä” ennen kaikkea siksi, että siitä on hyötyä sosiaalisessa vuorovaikutuksessa ja se palvelee päämääriemme saavuttamista. Rationalisoitavissa oleva toiminta on ennakoitavaa ja ymmärrettävää toiselle, mikä on arvokasta yhteistoiminnassa. Vastaanottavaisuutemme ”järkeville” perusteille tekee meistä toivottavia kumppaneita sosiaalisissa vuorovaikutustilanteissa. Vastaavasti puutteelliset kyvyt tässä suhteessa ovat hyvä syy muille pidättäytyä yhteistoiminnasta tai rajata luottamusta. Taito arkipsykologisissa selonteoissa mahdollistaa suuremman vapauden toteuttaa halujamme, sillä se antaa mahdollisuuden muodostaa ja esittää hyväksyttäviä poikkeamia muiden odotuksista. Tämä pyrkimys olla ”järkevä” ei ole tietoisesti omaksuttu ja harkittu päämäärä. Pikemminkin kysymyksessä on pitkä yksilönkehitysprosessi, joka alkaa jo varhain lapsuudessa. Lapsi huomaa, että hän toteuttaa tilannekohtaiset halunsa paremmin mukautumalla tiettyihin aikuisten ja muiden lasten odotuksiin. Nämä odotukset koskevat toiminnan johdonmukaisuutta ja sille annettavia perusteita. Lapsen kasvaessa näiden odotusten mukainen toiminta muuttuu rutiininomaiseksi – tai ”sisäistyy”. Kykyjen kasvaessa myös odotukset kasvavat jatkuvasti, joten lapsi päätyy koko elämän kestävään oman toiminnan rationalisoinnin prosessiin. Olennaista tälle prosessille on, että ”järkevyyden” odotukset ovat aina saavuttamattomissamme. Vaikka ihmiset onnistuvat vaihtelevasti esimerkiksi uskomusjärjestelmänsä

johdonmukaisuuden tavoittelussa, ei kenenkään uskomusjärjestelmä ole täysin vailla ristiriitoja tai muita kupruja.

Arkipsykologinen rationalisointi on siis erittäin kiinnostava tutkimuskohde. Sitä voidaan tarkastella usealla eri tasolla. Evoluutiivisesti voimme tarkastella inhimillisen mielentulkinnan kehitystä ja sitä, kuinka kulttuurisesti normitetut odotukset muodostuvat sen olennaiseksi osaksi. Kulttuurihistoriallisesti voimme tarkastella tämän ”järkevän toiminnan” viitekehyksen muutoksia ja sitä, kuinka pitkälle menevää mukautumista yksilöiltä vaaditaan. Tämä onkin hedelmällinen tapa tarkastella esimerkiksi sosiologian klassikkona tunnetun Max Weberin ajatuksia rationalisoitumisesta. Vaikka abstraktilla tasolla arkipsykologian peruskehikko on varmasti pitkälti samanlainen kaikkialla, ei ole mitään syytä odottaa, että tämä yhtenäisyys ulottuisi psykologisen ymmärryksen kaikkiin yksityiskohtiin. Kolmas viitekehys on yksilönkehityksellinen. Tällöin tarkastelemme, kuinka kyky arkipsykologisten selontekojen muodostamiseen kehittyy lapsen kasvaessa aikuiseksi. Tämä onkin mielenteorian tutkimuksen kiinnostavin tulevaisuuden suunta, johon voidaan liittää myös vertaileva näkökulma. Lopulta arkipsykologisia selontekoja voidaan tutkia tilannetasolla. Tällaista tutkimusta on jo pitkään tehty etnometodologiassa ja keskustelututkimuksessa.

VÄLTÄMÄTÖN KAKSOISSTRATEGIA

Tässä luvussa esittämäni argumentaation pohjalta yhteiskuntatieteilijöille voisi suosittaa eräänlaista kaksoisstrategiaa. Ensinnäkin, vaihtoehtojen puute pakottaa pitämään kiinni arkipsykologisesta rationalisoinnista, mutta sen rajoitukset vaativat korjaamista ja täydentämistä uuden tiedon karttuessa ihmismielen toiminnasta. On hyvä pitää mielessä, etteivät yhteiskuntatieteiden tarpeet edellytä

yllettömän yksityiskohtaista kuvaa yksilöiden psykologiasta. Jos esimerkiksi sosiologian ja taloustieteen tarkoituksena on tarkastella suurten yksilöjoukkojen vuorovaikutuksia ja niissä vaikuttavia sosiaalisia mekanismeja, on useimmiten varsin yksinkertainen halu-uskomus-psykologia riittävä näihin tarkoituksiin. Toinen strategian osa on sen oivaltaminen, etteivät yhteiskuntatieteet voi jäädä passiivisesti odottamaan, että muut tieteet selvittävät, kuinka mieli toimii. Mieli ei ole esimerkiksi psykologien yksityisomaisuutta. Mielen tutkimuksen sopassa tarvitaan monenlaista ainesta, mukaan lukien yhteiskuntatieteellistä. Mieli on sosiaalinen, ja siksi yhteiskuntatieteilijöillä on sanansa sanottavana.

Tämän teoksen keskeinen sanoma onkin, ettei yhteiskuntatieteilijöiden tule mielen tutkimuksessa omaksua pelkkää vastaanottajan roolia vaan pyrkiä aktiiviseen yhteistyöhön muiden mieltä tutkivien tieteenalojen edustajien kanssa. Kuten Gronow ja Kaidesoja osoittavat johdantoluvussa, evoluutiotarkasteluilla on keskeinen sija pyrittäessä ymmärtämään sosiaalisen mielen toimintaa. Riitta Harin luku vuorostaan osoittaa, että neurotiede tarvitsee kumppaneita sosiaalisuuden ymmärtämiseen: mielen salat eivät selviä vain tarkkailemalla aivoja, vaan analyysin yksikkönä tulee olla yksilöiden välinen vuorovaikutus. Molemmat luvut tuovat myös selkeästi esiin, kuinka biologiset tieteet eivät ole yhteiskuntatieteille pelottava reduktionistinen uhka vaan pikemminkin strateginen yhteistyökumppani. Vastaavasti Peräkylän ja Gronowin sekä toisaalta Miittisen, Halkon ja Vartiaisen luvut osoittavat, kuinka paljon mielenkiintoisempaa yhteiskunnallisten ilmiöiden tutkimus on, kun luovutaan pyrkimyksestä sulkea mieli yhteiskuntatieteellisen tarkastelun ulkopuolelle. Gronowin sekä Sakin, Menardin ja Pirttilä-Backmanin luvut taas osoittavat, kuinka kognitio tulee vastaan tutkittaessa sosiaalisia ilmiöitä. Kaidesojan ja Paavolan keskeinen viesti on, ettei kognitiota tule jättää mustaksi

laatikoksi, joka jätetään psykologien kontolle. Kognitio, erityisesti moderneissa yhteiskunnissa, on sosiaalinen asia, jota myös yhteiskuntatieteilijät voivat tutkia. Kilpisen luku taas tuo esiin, kuinka mielen toimintaa ei tule pelkistää siihen, mitä yhden idealisoidun normatiivisen teorian puitteissa voi sanoa. Pikemminkin kysymyksessä on haaste, johon tarvitaan monen eri tieteenalan käsitteellisiä välineitä ja todistusaineistoja.

PEREHTYMISTÄ VARTEN

Arkipsykologisen rationalisoinnin, tai mielen tulkinnan, evolutiiviseen tarkasteluun voi tutustua teoksissa Ylikoski & Kokkonen (2009) ja Bogdan (1997). Mielen tulkinnan toimintaperiaatteita ja kehitystä esittelee Doherty (2009). Von Wrightin (1971) teorian ongelmia tarkastelevat Ylikoski (2011) ja Kokkonen (2011). Kaksoisprosessiteorioihin voi tutustua teosten Evans & Frankish (toim.) (2009), Wilson (2002) ja Kahneman (2012) avulla. Uhlmann, Pizarro & Bloom (2008) luovat kätevän katsauksen mielen prosessien tiedostamattomuutta koskevaan tutkimukseen. Arkipsykologisten selontekojen tutkimusta esittelevät Heritage (1996) ja Hutto (2008).

Mielen haaste

154. Ylikoski & Kokkonen 2009.
155. Liberman, Samuels & Ross 2004.
156. Nisbett & Wilson 1977.
157. Ks. Ylikoski & Kokkonen 2009.
158. Henderson 1993.
159. McGeer 2007.
160. Hutto 2008.